

НАШ ЈЕЗИК

Књига XLVII

Св. 3–4 (2016)

САДРЖАЈ

Чланци

Граматика

Напомене о временским облицима у језику Лазе К. Лазаревића (РАДОЈЕ СИМИЋ) 1–18

Учење М. Стевановића и старијих синтаксичара о „пређашњим временима“ у српском језику – и њихов значај (ЈЕЛЕНА Р. ЈОВАНОВИЋ СИМИЋ) 19–31

Девербативне именице с каузалним значењем у публицистичком и књижев-ноуметничком стилу (ВЕСНА Д. ФИЛИПОВИЋ) 33–47

Лексикологија и лексикографија

Израда речника писаца као допринос познавању лексикона (на примеру про-зе Видосава Стевановића) (САЊА Ж. ЋУРОВИЋ) 49–71

О лексичким јединицама са партикуларизаторском службом типа *јајџо*, *кр-го*, *рој*, *сџаго*, *чојор* (ДРАГАНА Ј. ЦВИЈОВИЋ) 73–88

Природа асоцијативне везе антонимâ (БОЈАНА Д. ТОДИЋ) 89–103

Прикази

Елизабета Бандиловска Ралповска, *Парадигматските односи кај описните придавки во македонскиот јазик* (РАЈНА М. ДРАГИЋЕВИЋ) 105–108

Уз ново издање: Милош Ковачевић, *Узрочно семантичко поље* (СЛАВКО Ж. СТАНОЈЧИЋ) 109–117

Неђо Јошић, *Воћарска лексика и терминологија у српском језику* (СТАНА РИСТИЋ) 118–122

Наташа Вуловић, <i>Српска фразеологија и религија: линвокултуролошка ис- тјраживања</i> (ЈОВАНА ЈОВАНОВИЋ)	123–132
Горан Зељић, <i>Морфолошко-семантичке карактеристике бројева у српском језику</i> (БОЈАНА Д. ТОДИЋ)	133–137

Прилози

Одбор за стандардизацију српског језика

Одбор за стандардизацију српског језика: циљеви, задаци и актуелни про- блеми (СРЕТО З. ТАНАСИЋ)	139–142
---	---------

Одлуке Одбора за стандардизацију српског језика

Зависна реченица с везником <i>без да</i>	143–146
---	---------

Чланци

Грамматика

УДК 811.163.41'366.582
811.163.41.08-32 Лазаревић. Л.

РАДОЈЕ Д. СИМИЋ
(Универзитет у Београду,
Филолошки факултет,
Катедра за српски језик
са јужнословенским језицима)*

Оригинални научни рад
Примљен 7. децембра 2016. г.
Прихваћен 9. децембра 2016. г.

НАПОМЕНЕ О ВРЕМЕНСКИМ ОБЛИЦИМА У ЈЕЗИКУ ЛАЗЕ К. ЛАЗАРЕВИЋА

Аутор, ослањајући се на резултате загребачке (Мусић, Маретић) и београдске школе (Белић, Стевановић, Вуковић) о 'употреби глаголских времена', и својих истраживања о вербатолошкој структури текста (Јовановић-Симић, Симић 2015), анализира приповетке Лазе К. Лазаревића с обзиром на употребу пређашњих времена. Налази, најпре, да аорист нпр. представља основу приповедачког 'стила', да имперфекат заузима пунктове статичког приказивања 'слике', дакле чини основу дескриптивног излагања, док остали облици имају сваки своју улогу у рељефном сликању тематике.

Кључне речи: глаголско време, индикатив, релатив, пређашња времена, аорист, импфект, Лаза К. Лазаревић.

1. Претходне напомене

1. Лаза К. Лазаревић својим по обиму малим, али по уметничком домету великим опусом наткриљује све остале прозне писце свог времена. „Поред ретке способности да ствара изразите личности, Лазаревић је – по Ј. Скерлићу (1964: 98–99) – у великој мери имао драмски таленат. Каткада та његова сценична вештина исувише се даје видети, али врло често он прича тако живо, организује, склапа причу, развија догађаје, прави заплете и расплете тако умешно, тако драм-

---

* jelenajo@bitsy.net

ски, да се мора зажалити што те своје изузетне способности није огледао у драми... – Дијалог је код Лазаревића увек лак, природан, гладак, течан. Деси се каткада да сељак који прича догађаје... говори о 'нимбу' и помиње 'сентименталност', али то је само случајно. Иначе је Лазаревић у том погледу беспрекоран. Његови разговори сељака тако су тачни, реалистични и прави сељачки, да их је могао слободно потписати Јанко Веселиновић.“

2. Рођен је у Шапцу 1851, а умро у Београду 1927. године. „На Великој школи завршио права, у Берлину медицину. Лекар београдског округа, шеф одељења Опште државне болнице, лекар краља Милана Обреновића“ (ЕСН 2008). Припада млађем нараштају српских реалистичких писаца, модернијег формата и снажнијег замаха пера. Ј. Скерлић, иако каткада (из идеолошких разлога) критички расположен према Лазаревићеву конзервативизму, није могао порећи високу општу вредност његова дела:

„Лазаревић је најскладнији, књижевно најобразованији прозни писац свога времена. Више него сви остали његови савременици он је полагао на спољашњост, и његова велика заслуга у нашој прози је иста као и Војислава Илића у поезији: обојица, готово у исто време, око 1880, почели су обраћати више пажње на форму, писати чистије, умивеније и књижевније. Приповетке Лазе Лазаревића већ чине утисак модерне уметности...“ (Скерлић 1964: 72).

3. У поређењу са народним прозним стваралаштвом, уметничка проза се одликује неким препознатљивим посебностима које су у науци већ утврђене. „Тако позната и тако устаљена стилистика народне приповетке – устврдили смо једном (Симић 1991: 370) – у Лазаревићевом тексту се готово не примећује.¹ Из ње избија дух и дах колоквијалног језичког израза, али у посебној обради...“. Раније смо, такође, утврдили да уметничка прича почива углавном на сликама, док народни приповедач излаже догађаје у наративном низу (Симић–Јовановић 2010). Што се тиче употребе временских облика у нашем језику уопште, о томе се на свој начин изјашњава А. Мусић у својим студијама (I/II/III, 1926–1927), где пореди народну песму и приповетку са Светим писмом и Вуковим и Даничићевим личним језиком.²

---

¹ Подробно о синтакси Лазе К. Лазаревића в. Станојчић 1973. – Овде се полази од схватања старијих филолога, па се на радове средње и млађе генерације готово нисмо освртали. О њима ће бити речи у посебном раду.

² Подробније о Мусићеву и Маретићеву учењу о глаголским временима в. Симић 2017.

а) „Народна је приповијетка прихватила презенат перф. глагола за основу начина говора у П. Али у јужним крајевима створио се други начин говора за П, којему основу чине аорист и имперфекат (Врчевићеве народне приповијетке; а тај начин налазимо и у народним пјесмама оних крајева...), док у већини народних приповиједака ти облици све више ишчежавају, а колико се још јављају, служе констатирању прошле радње...“ (III 53–54).

б) „Стил Врчевићевих народних приповиједака прихватили су Вук и Даничић за пријевод Св. писма. Они дакле за основу начина говора у П употребљавају аорист и имперфекат, гдје се њима казује оно, што се приповиједа, док се у Р њима казује само оно, што се констатира за одређено вријеме (... имперфекат као и плусквамперфекат у П долазе чешће него у П...), а констатирању за неодређено вријеме служи перфекат, који је стога обичнији у Р него у П...“ (III 54).

Ваља нам напоменути да Мусић под 'приповедањем' подразумева ауторску реч, док је 'разговор' остварен у дијалогу. Ми ћемо термине 'нарације', 'дескрипције', 'констатације', 'нунцијале' (извештавања), 'афирмација' (тврдња) итд. употребљавати у нешто друкчијим значењима, и о томе се даље у овом раду нећемо изјашњавати.

2. Преглед грађе

1. Према ономе што утврђује Мусић излази да се у народној приповеци пређашња времена начелно ретко употребљавају. Унапред се може утврдити да текст Л. Лазаревића стоји између 'стила' народне приповетке и језика Светог писма, чији свечани стил по себи има високу културну вредност. По тематици се Лазаревићеве приповетке могу разделити у класе, па би једну скупину у збирци којом се служимо чиниле оне из сеоског живота – „Школска икона“, „На бунару“ и „У добри час хајдуци“; у другој су оне биографског карактера – „Швабица“ и „Ветар“; а у трећу би долазиле оне које се могу окарактерисати као приче из паланачког живота – „Први пут с оцем на јутрење“, „Вучко“ и „Све ће то народ позлатити“. Узећемо у разматрање по једну причу из све три групе.

2. „Школска икона“ писана је ијекавски, носи дакле ознаку најјачег утицаја Вукове језичке концепције, и свакако највишег поштовања Лазаревићевог према језику Светог писма. И сам садржај инклинира тематици Светог писма, јер живот старог свештеника, по преданости вери и традицији, издалека подсећа на светачки мартирijум. Очекивали смо да се оваква концепција приповетке може у цели-

ни потврдити и употребом пређашњих времена: њиховом натпросечном учесталости, нпр. као у Светом писму. Али грађа не указује на такво стање ствари.

2.1. Почетак приповетке садржи опис села, цркве и попа, и очекивали бисмо стандардни склоп временских облика типа: „*Бејаше* једно село које *имађаше* цркву, а у цркви *служаше* поп...“. Али уместо тога примењен је други иницијални модел, не ни са крњим (нпр.: „*Било* једно село...“) већ са пуним обликом перфекта (онако како своје приповедање нпр. започиње Ранковићев „Горски цар“).³ У тој констелацији настаје својеврсни извештајни израз:

„Наше село *имало је* цркву, а црква *је имала* попа. Поп *је*, опет, *имао* цркву, село и попадију. То јест: поп *је служио* цркву, *ујрављао* селом и *живео* с попадијом.“

Ваља нам приметити само толико да перфекат овако употребљен, ван везе са временским одредбама или сл., има значење неодређене прошлости, а та се прошлост одмерава према времену када настаје 'говор', тј. овде писани текст. По Стевановићу (1991: 614), њиме се „у време говорења констатује да се нека радња вршила или извршила пре тога времена, дакле у прошлости“. Перфекат таквог временског значења Белић и Стевановић називају индикативним.

2.2. На трећој страници долази први аорист, али не на линији приповедања, као би рекао Мусић, већ у ауторовој узгредној напомени, опет окружен перфекатским облицима:

„Оно добра што су имали, као што *рекох*, нијесу рачунали у своје, већ у народно. Народ га је *засијавао*, *жњео*, *косио*, *пластио*, *врхао*, *вијао*, Мићо црквењак на пијаци *носио*, а поп новце *чувао*...“

Вредно је позабавити се значењем овако употребљеног аориста. Аутор текста скреће пажњу на оно што је управо говорио, пре него што је почео излагати оно што садрже цитиране речи. Претходно 'говорење' дешава се у истој временској ситуацији као и цитирано

---

³ Ранковић 1958: „Први пут је сврнуо на себе пажњу целог села о крстоношама. Тада се управо и замомчио. Мајка му срезала дуге кошуље од убуљена конопљана платна, сестра му их извезла црвеним и црним памуком, а уз њих му спремила широке тканице са девет разнобојних пруга и памучне подвезе за дизлуке са кићанкама од вунице. А сам Ђурица, терајући дрва у град, зарадио је чохани јелек и дизлуке, опшивене црним гајтаном, и велики тунос са кићанком...“

излагање, али претходи томе у тој истој ситуацији. У садашњости, рекли бисмо. Аорист *рекох*, према томе означава садашњост која претходи акту 'говорења'. По Белић–Стевановићевим терминима речено, ово је индикативни аорист, „којим се означава извршење радње у време говорења“ (Стевановић 1991: 646).

Према Мусићевој класификацији 'стилова' пример аориста о којем говоримо пада у категорију 'разговора', јер је употребљен у ауторовој упадици упућеној директно читаоцу, отприлике као што је реплика дијалога упућена саговорнику. Према нашој исправци Мусићевих термина овако употребљен аорист могао би се назвати констативним.

2.3. Тек на крају четврте и почетку пете странице почиње се јављати и аорист 'на линији приповиједања'. Навешћемо и нешто шири контекст да бисмо лакше разумели значење тако употребљеног аориста:

„А недјељом црква, *рекох* вам, пуна пунцата, па и половину порте притиснуо народ. А поп још кад хоће што важно да бесједи, поручи кмету да зовне још људе којих ће се највише тицати бесједа. Ако је ко учинио што рђаво, а он га у цркви пред цијелим народом изобличи и позове на покајање. Једанпут *уђе* некака помага у људе да разграђују туђе градине и да упуштају стоку. Пуца врљика, а разбијених глава као бундева. Сваки дан све горе, и кмет већ био поручио Циганину да скује резу за затвор и предложио да се купи катанац, а поп једне недјеље *сѣаге* пред олтар па *ошћоче* проповјед. Лијепо је, брате, говорио, чисто да се заплачеш.“

а) Први овдашњи случај аориста *рекох* (*вам*) идентичан је са већ анализираним: представља дакле индикативни и констативни аорист. Он се, утврдили смо, не односи на догађаје о којима је реч, већ на само излагање – стоји 'ван линије приповиједања'.

б) *Недјељом* донекле ограничава временску ситуацију догађања и уноси извесну одређеност у временске односе. Упућује на понављање догађаја, тј. на њихово дешавање у датим приликама. Но перфекат *притиснуо* стоји ван тих прилика, и означава опет неодређену прошлост у односу према њима. Таквим се перфектом, по Стевановићу (1991: 615) „радња одређује као прошла према томе моменту, а не према времену говорења“, а то је случај „не право индикативног, већ релативно употребљеног перфекта“. 'Релативни индикатив', према томе, од 'релатива' се разликује само по томе од којег се ослонца креће у одређивању прошлости – у првом случају од 'времена говорења' (тј. настанка реченице са перфектом), а у другом од неког момента у самој реченици или у њеном контексту, док је значење неод-

ређене прошлости заједничко обема варијантама. Ову смо категорију ми подвели под термин 'извештајности' (нунцијалности).

в) Не можемо мимоићи ни презенте, а видимо да они нису на истој линији, него се *хоће*, *ћоручи* и *зовне* укључују у временски план који оцртава одредба *недјељом*, док је (*га*) *бесјеги* временски зависно од *хоће*, јер су ова два облика у некој семантичкој симбиози о којој овом приликом није потребно даље говорити.

г) Имамо овде и футур (*којих*) *ће се* *ћицаћи* (*бесјега*), са значењем будућност у односу на *зовне*, и то по истом систему како перфекат означава прошлост у односу на *недјељом*. Реч је дакле о релативном футуру (Стевановић 1991: 672). У Мусићевом систему сви релативно употребљени временски облици имају нунцијални, обавесни смисао, па то важи и за футур.

д) Тек сада можемо схватити значење аориста *уђе* (*некака* *ћомама* у *људе*). За разлику од перфекта, аорист означава догађај везан за временски моменат одређен адвербативом *једанћуи*. Исто вреди и за облике *сћаге* и *оћћоче*. Аорист, према томе, овако употребљен, има значење прошлости као и перфекат *оћћочео је*, само што је њиме означена прошлост а приори 'одређена'. За разлику од индикативног, који је везан за садашњу ситуацију, овде имамо релативни аорист.

ђ) Ваља се још осврнути и на реченицу: „Лијепо је, брате, *ћоворио*, чисто да се заплачеш.“ Она као да демантује тврдњу о неодређености времена означеног перфектом, јер догађај обележен њиме улази у оквир описне ситуације, а не претходи јој. За нас ово само значи да перфекат може бити временски трансформисан под дејством контекста, тј. његово значење неодређености може бити неутралисано деловањем вањских фактора, а смисао од извештајног, нунцијалног, постаје констативни.

е) Овде се сусрећемо са једним моментом који ће нас занимати због каснијих анализа, а то је 'синонимија' глаголских облика. Наиме, уместо овако употребљеног перфекта – може се узети имперфекат, па да реченица задржи исти временски карактер, уз извесну измену опције (*ћовораше* представља догађај конкретније и рекло би се очигледније) интензитета излагања: „Лијепо, брате, *ћовораше*...“.

ж) Прилика је да се вратимо и аористима, и покушамо их упоредити са перфектом одређеног значења. Варијанта нашег примера: „Једанпут *ушла* некака поама у *људе*..., а поп једне недјеље *сћао* пред олтар па *оћћочео* проповијед“ – звучи исправно, што значи да је аорист у овој употреби синониман с перфектом. Но скопија догађаја ипак је унеколико измењена јер се они показују у нешто удаљенијој перспективи. Чини се да се и овде потврђује чињеница да перфе-

кат затамњује конкретност излагања, која је код аориста свих врста белодана. Ако се послужимо термином Ј. Вуковића (1951) 'локализација', онда је примарно значење аориста – локализованост догађаја у одређеној ситуацији, док перфекат о њему извештава као о готовом факту у време када се говори или 'на које се мисли' (Мусић).

2.4. Даље аорист долази у таласима, рекло би се како се креће тонус приповедања, како се реч згушњава у клупко упечатљивих догађаја и разилази у мирније рукавце. Највиши интензитет прича достиже у опису попадијине болести, која се једног дана нагло преобраћа у порођајне болове.

„Сједи поп крај постеље и не миче се. Шапће само молитве, а попадија слабо се и разабера. Јечи само и моли Бога да је прими.

Шта да се ради?

Уједанпут попадија *се дохвати* за појас, па *врисну* и сва *йоцрвење*. Поп *се окамени*.

– Пошаљи – вели она – брже по Иконију Маркову.

Поп *разбуди* Мића, који у скок *оде* баба-Иконијиной кући, а сам се опет *враћи* попадији.

Болови наступају све на махове и све чешће, али кад попусте, она је при себи. Стидљиво погледа попу, а на лицу јој се види некака страшљива спокојност. Онда болови поново *учесћаше*. *Дође* и Иконија, и поша *рече* попу да изиђе, сама *остјаше* с Иконијом. Већ почиње да свиће први дан Духова. Сео поп на клупицу у авлији, турио главу у руке, па се не миче. Онда му уједанпут *сину* нешто кроз главу. *Скочи* са столице и као да *се насмјехну*, а у исти пар чу дреку малог дјетета из собе. Он *кличе* на траву и *узе се* молити Богу“ (Лазаревић 1963: 82).

а) Презент имперфективних глагола чини почетак нашег исечка мирним и статичним, као помиреност са судбином у ишчекивању најгорег. Изненадни напади бола захтевају динамички конципиран израз, који аутор постиже како адвербативом *уједанјуи*, тако и облицима аориста „попадија *се дохвати* за појас, па *врисну* и сва *йоцрвење*. Поп *се скамени*“ – они сугерирају конкретност догађаја и непосредност доживљаја. Долази низ презената који смирују тон, а упућују на понављање догађаја које као да прелази у монотонију смиреног тока ствари. Даље се аорист смењује са другим облицима како расте и пада тензија догађања.

б) Презент почетних исказа може бити замењен имперфектом: „*Сјеђаше* поп крај постеље и не *мицаше се*. *Шайћаше* само молитве, а попадија слабо *се* и *разабираше*. *Јечаше* само и *мољаше* Бога да је прими.“ И имперфект, као и аорист, приближава перспективу

описа догађаја, и појачава интензитет излагања. Али толика учесталост иначе слабо употребљаваног облика читаоцу се показује као монотонија, те израз доживљава извесну ретардацију. Зато је најбоље узети презенте и имперфекте у наизменичном низању, нпр.: „*Сјеђаше* поп крај постеље и не *мицаше се*. *Шајће* само молитве, а попадија слабо *се* и *разабира*. *Јечи* само и *мољаше* Бога да је прими.“

2.5. И даље је – у низу слика којима је представљено рођење и крштење детета – густина аориста извесно време врло упадљива. Аутор осећа не само висок интензитет емоција – него је обузет и свечаним осећањем поводом радосних догађаја у којима је ангажовано цело село:

„Тако се дијете *крсти*, и *нађенуше* му име Марија. Кад га опет *враћише* у кућу, Мићо *изнесе* поново ракију. Прву чашу *даде* куму Нинку. Он *узе* чашу, *скиде* капу и *усијаде*, а сељаци сви нехотице *поусијајаше* и *поскидаше* капе...“ (Лазаревић 1963: 85).

2.6. Можда најјачи талас употребе аориста, којем се сада придружује и имперфекат, долази у опису драматичних збивања око пожара у школи, спасавања иконе и смрти попове, али о томе ће бити речи у следећој тачки нашег рада.

3. За разлику од аориста, имперфекат је врло ретко заступљен у овој Лазаревићевој приповеци. Тек, како рекосмо, у драми која настаје због пожара у школи, и када описи достижу кулминацију, имперфекат долази као потврда снаге пређашњих времена да до великих висина подигну тон излагања.

3.1. Имперфекат је ипак – укупно гледано – врло слабо заступљен. Нешто је чешћи овај облик код глагола *бићи* (*бјеше* и сл.), који, као симптом појачаног напона, обично прати аорист. Наводимо неке забележене случајеве, а њих је укупно пет-шест на четрдесет страница текста приповетке (в. неке и у касније наведеним примерима):

„... Још једно по сахата, а авлија *бјеше* пуна људи, а пред кућом више од десет кола, а Мара – још спава... – То *бјеше* препона. Ко може стегнути срце, па сада пробудити дијете?“ (Лазаревић 1963: 97).

„Иконија јој *завири* у очи, па онда *погледа* на страну куда Марине очи *бјеху* управљене...“ (Лазаревић 1963: 108).

„Уто *дође* и поп из градине. Његово светитељско око *бјеше* опет узело земаљски облик, јер га радост *бјеше* обасјала: уста су му непрестано развучена, а на бијелим трепавицама час по виси капљица којом душа роси кад јој се мркне и кад свањује“ (Лазаревић 1963: 108).

„Рекао бих хиљаду котлова се *сасуше* у пламен. Али он још јаче *букну*; *сукну* далеко иза звонаре, а варнице се хватају за небо. Шљеме *бјеше* све у пламену. Пуцају рогови и греде, већ је и таван дохватило; а у школи се свијетли као у по дана. Уједанпут *зајрмје* попов глас: – Икона! Икона!“ (Лазаревић 1963: 112).

а) Недостају два примера који су наведени за анализу других случајева, а овде су и примери плусквамперфекта са обликом имперфекта помоћног глагола (в. „Његово светитељско око *бјеше* опет *заузело* земаљски облик јер га радост бјеше обасјала“). Форме *бјеше*, *бјеху*, пошто су лексички 'слабе', не утичу знатније на тон излагања, али су симптом склоности ка употреби имперфекта тамо где густина израза то захтева.

б) И управо у ситуацијама са овако slabим имперфектом видљива је донекле његова улога: слика је конкретнија и јаснија са имперфектом него без њега, односно нпр. у плусквамперфекту са перфектом помоћног глагола: „Његово светитељско око *било је* опет узело земаљски облик, јер га *је* радост *била* обасјала.“ Глаголски садржај приказан је у току, код имперфекта, а као нешто што не припада слици, него неодређеној прошлости, код перфекта помоћног глагола.

3.2. Размотрићемо сада забележене примере са имперфектом основног глагола:

„Марина соба као рај. Прозори закићени липовим гранама ... На пећи свакојака цвијећа; нова шареница прострта по постељи. И само се још *ишчекиваше* мио владалац који још и не *сањаше* о својој моћи над нашим срцима“ (Лазаревић 1963: 100).

„Поп се *пробуди*, па уплашен *пошрча* прво у Марину собу:
– Устај, сине, некака буна!

Али из Марина кревета нико *се не одазва*.

Поп *приђе* кревету и *пийаше* по њему да пробуди Мару, али кревет *бјеше* празан.

Он потрча напоље. Већ се *бјеше* прикупило нешто сељака. Некакав страх *бјеше* обузео попа, да *се* једва *држаше* на ногама“ (Лазаревић 1963: 111).

„И ја се *сїїрїах* у једна кола. *Изађосмо* из села, *сїїизасмо* неке људе, и *сїїизаху* нас кола, и цио тај урнебес **креташе** се једним правцем“ (Лазаревић 1963: 111).

„Онда се *сїусїи* грозна киша. Из грдне гомиле жеравице, гдје је била школа, сукне још час по пламен, а варнице *їолеїїјеше* небу, али плусак **освајаше**. Пред зору се још само слабо *їушаше*...“ (Лазаревић 1963: 114).

„Доктор *їриђе*. **Обрїаше** га, јадника, и овамо и онамо...“ (Лазаревић 1963: 114).

Према обележјима уз примере види се да је имперфекат усредсређен на страницама при крају приче (од 78–117, ознаке су само са три странице: 100, 111 и 114), дакле када драматика излагања доживљава кулминацију.

3.3. Три издвојена случаја показате како заправо врло уметно Лазаревић поступа са пређашњим временима:

„**Бјеше** недјеља послїје подне. Народ се искупио код записа. Изнијели један сто из суднице, поред њега дугачка клупа и неколико трножаца. Засјели старији људи и поп па **разговарају** о овом и оном, а младеж **се игра** и **весели**“ (Лазаревић 1963: 102).

„– Мара! – *їракнусмо* сви...“

– Радоје *оїали* из двоцијевке. Поп гологлав *їоїїрча* пред кола, која се *заусїшавише*, раширио руке и рида, а вјетрић му се игра бијелом брадом и с оно мало длака на глави. – Мара **бјеше** сама у зачељу. Брзо *усїїаге*, лијевом руком *їокуїи* хаљину, десном *смаче* шешир с главе, *дохваїи* се за лотре и лако *скочи* на земљу“ (Лазаревић 1963: 107).

„– Додајте ми добар котао пун воде! – **гераше се** Нинко.

Догаше му.

Он *дохваїи* котао оберучке. *Уїрије се* ногама о врбову грану, а леђима о другу, па га *заниха* и *баци* на проваљено мјесто. Врба *їуче*, и Нинко *їосну* на другу страну о земљу, а котао *изручи* сву воду на проваљено мјесто. *Чвркну* вода, а дим се *склуїча*. У соби **се** ништа више не **виђаше** од дима

Опет као да **се чује** попов глас, али **је** загушен и **не разбирају се** ријечи.

Мало послїје *разиђе се* дим, и ми га *уїлегасмо* како *їрескочи* преко греде која се *їушаше* на патосу и *їође* вратима“ (Лазаревић 1963: 113).

а) Подвучени су имперфекти, аористи и презенти. У првом случају облик имперфекта на почетној позицији у секвенци уоквирава, боље рећи, фиксира временски термин који се описује као посебна слика. Та слика је од почетка представљена 'зорно': конкретно се оцртава недељни дан поподне. У ту слику 'локализацијом' је смештен садржај двају презента: „(старији људи и поп) *разговарају*“, а „(младеж) *се иџра и весели*“ – који остаје у другом плану. Перфекти „(народ) *се скуџио*“, „*изнијели* (сто)“, „*засјели* (старији људи и поп)“ и овде упућују на садржај који је ван саме слике, и претходи јој (као нека припремна активност у њеној изградњи).

б) У другом овдашњем примеру имперфекат *бјеше* окружен је низом аориста, и представља статички детаљ у драматичном току догађања. Перфекат „*раширио* (руке)“ такође сугерира динамику, али изван слике која у овој има своје последице – раширене попове руке док трчи итд. Презент *рида* упућује на мање упадљив догађај у низу. Уместо њега могуће је било употребити имперфекат *ридаше*, којим би тонус тога делића излагања био подигнут на општи ниво и појачана очигледност догађања.

в) У трећем примеру имперфекти „*гераше се* (Нинко)“ и „*иушаше се* (грета)“ опет су у склопу низа аориста, и упућују на статичке детаље у динамици излагања. Презенти *чује се* и *не разбирају се* уносе још и изванштан осећај да се о њиховом садржају говори на одстојању, као о нечему спореднијем у односу на догађаје обележене пређашњим облицима.

3.4. Чини нам се ипак да и код Лазаревића, као и код осталих писаца који пређашња времена не носе из породичног говора, већ су их усвојили учењем, ови облици нису увек на најбољи начин употребљени:

„Попу не смијеш ни поменути да устане око владике не би ли је он како истргнуо отуд... Покуњисмо се па *хуџасмо*“ (Лазаревић 1963: 101).

„Чудно је да млађи људи, ма колико да су вољели Мару, *смайџраше* читаву ствар за изгубљену, и да није старијих људи, не би можда ни у потјеру ишли“ (Лазаревић: 109).

„Однијесмо попа његовој кући. Из уста и носа липтала му је крв, а ноге *висише* као мртве“ (Лазаревић 1963: 114).

а) У првом од три примера облик је на месту, но нејасно је да ли је у питању имперфекат или аорист. У реду је само ако се ради о имперфекту.

б) Код друга два не може се читалац отети утиску извесне извештачености израза са овако употребљеним имперфективним аористом. Природнији би овде био облик имперфекта *смаййраху* и *висијаху*.

4. Приповетка „Швабица“ сва је саткана од љубавних више мука него одушевљења. Саставнице су јој писма која наш студент пише из Немачке, где је на студијама, и где се загледао у младу и пријатну Ану. Дакле, интелектуална атмосфера, емоционални мотиви, мозаичка форма сачињена од писама пријатељу – све то представља сметњу употреби пређашњих времена, посебно имперфекта. Па ипак их целим током приповетке, где ређе где чешће, читалац сусреће. Овде нећемо рачунати помоћни глагол *бих–би* у саставу потенцијала, чија учесталост такође није за потцењивање.

4.1. Први пример аориста забележили смо на трећој страници, опет изван линије приповедања, у екскурсу који аутор чини да би разјаснио мотиве и циљ писања:

„Аман, побртайме! Ја *начиних* некакав увод“ (Лазаревић 1963: 17).

Не треба понављати нашу констатацију са почетка анализе претходне приповетке: и овде је употребљен индикативни аорист.

4.2. Први прави талас аориста долази у четвртном писму:

„Она је дошла увече. Чуо сам како јој Попеску и Туманов, весели, *оћворише* врата и како *се* цела кућа *најуни* весела. Туманов *доћирча* мени у собу... и с некаком поузданошћу да ће ме обрадовати вели: Хајдете, дошла Ана! Онда сам се и сам обукао и отишао у собу где једемо“ (Лазаревић 1963: 20).

Аорист је окружен перфектима *је дошла*, *чуо сам*, „(Онда) *сам се* (и сам) *обукао* и *отишао*“ и презентом *вели*. Иако суздржан, писац употребом аориста појачава тон и динамику излагања, и чини слику ближом читаоцу. Перфекти *дошла је*, *чуо сам* делују супротним смером: иако адвербативом *увече* везани за општу ситуацију, они као да знатно удаљавају податке о којима је реч и хладе тон излагања до мирног констатовања.

4.3. Имперфекат наступа још две странице касније:

„Баба, међутим, *донесе* меда и ораха, па опет *изиђе*. Попеску *беше* угасио свеће на клавиру и *свираше* напамет, мени *се учини* лепше него икад... Она је, међутим, узела некакав ручни рад. Ја *лућих* орахе и *давах* јој, она их *замакаше* у мед. Попеску не *хће* јести.

Он *йоче* опет Веберово *Aufforderung zum Tanze*“ (Лазаревић 1963: 22).

а) Почетни исказ са два аориста има наративну ноту и одржава динамику догађања.

б) Долази реченица са плусквамперфектом који радњу основнога глагола крије у измаглици прошлости, а резултат је интензивним потезима обележен сликом угашене свеће и свирком од које вибрира тама собе. Вибрације изазивају и интензивни утисак код јунака приповетке (описан аористом: „мени *се учини* лепше него икад“).

в) Настаје извесно затишје са перфектом *узела је*, чије време извршења није сасвим јасно, а изгледа да се десило у међувремену. Следи нови успон наратије, најпре лаганим темпом са три имперфекта на блиском одстојању, а затим добија убрзање које му дају аористи.

4.4. Погледаћемо и следећи случај:

„Поред нас сваки час протрчавају деца с оним чегртаљкама у рукама, и људима од хартије, који, кад их повучеш за конач, шире руке и ноге и климају главом. Они људи с новинама у ковчезима, који им висе оврату, *извијаху* њима својственим гласовима... Један просјак који *иђаше* на коленима *йружи* нама руку, она *извади* пет гроша и *сйустѝи* му у њу. Пред кућом за концерт, иако је било већ четврт после седам, *уставише се* једна господска кола. Ћирица *скочи* са својега седишта и *оћвори* врата од кола. С друге стране *искочи* један млад човек у белим рукавицама, *йређе* на другу страну и *йружи* руку. На ту руку *навеза се* једна бела рукавица и једна дама за њом. Дама лако *скочи* напоље. *Тресаше* главом и *зайтури* косу за уши“ (Лазаревић 1963: 32).

Исечак почиње низом презената *йроћрчавају*, *йовучеш*, *шире*, *климају*, па *висе* – који конституишу неутралан наративни ланац уоквирен сликом којом је обухваћена целокупност догађања. Долази други, дужи низ пређашњих времена, којима је позорница оживљена и јаче осветљена непосредношћу увида у дешавање.

4.5. Само као потврда већ реченоме може послужити следећи исечак текста састављен од напетог дијалога и описа понашања актера:

„Ја прво *дхнх* на нос да не прснем, онда се опет *сћеіох* и *ођіоворих* му што сам могао хладније:

– Јер је на вашим дуелима берберин излишан.

Он сав *йозелени*.

– Ви *изјовористје* реч берберин некако презриво, то је неко-
легијално од вас.

– О, о! – *јовораше* увређени Туманов и Попеску.

Баба *усџаге*:

– Господо, господо!

Мени се *одсекоше* ноге. Ана ми *беше* стала на ногу и *јриџиски-
ваше* је што боље *моћаше*.

... Ја *усџагох* од стола и *сџах* крај прозора. И други *јоу-
сџајаше*. Сви *ћуџаше*. Баба *изиђе* плашљиво из собе носећи у ру-
ци чинију; Ана *оде* за њом.“

После овога следи мали физички обрачун. Тон излагања стал-
но се повишава, у чему је улога пређашњих времена одлучујућа. Да-
ља објашњења и нису потребна, него су потребне два напомене о об-
лицима и исправности њихове употребе. Опаска „*јовораше* увређени
Туманов и Попеску“ исправна је само ако је конгруенција парцијал-
на, и облик *јовораше* једнина имперфекта. Даље, кратка упадица
„Сви *ћуџаше*“ садржи плурал аориста, а боље би стајао имперфекат
ћуџаху.

5. „Први пут с оцем на јутрење“ рекосмо да спада у ред прича
из паланачког живота.

5.1. Имперфект је углавном употребљен од глагола 'бити', и
то само неколика пута, да код осталих глагола укупно трипут. Поме-
шан је са аористом, па ћемо навести места на којима се јавља. Сва су
сконцентрисана у сликама кулминације догађаја. Сви су имперфекти
комбиновани са аористима, и сви су смештени у финалном делу опи-
са карташке катастрофе очеве. Ево најпре првог таквог случаја:

„– Дај све! – *рече* он.

– Последњих десет дуката! – *рече* она. Али то *не беше* више глас,
ни шапут, већ нешто налик на ропац.

Он *скоја* оне новце и управо *исџрча* из собе.

Моја мати *клону* крај ковчега и *обнесвестџи се*. Сестра *врисну*. Ја
скочих из постеље. и Ђокица *скочи*. *Седосмо* доле на патос крај
ње; *љубисмо* јој руку...

Она *меџину* руку на моју главу и *шајуџаше* нешто. Онда *скочи*,
уџали свитац, па *јрижеже* кандило пред светим Ђорђем...“ (Лазар-
евић 1963: 70).

И по другим детаљима (нпр. по понашању Митра и супруге:
„– Дај све! – Он *скоја* новце и управо *исџрча* из собе“; „Али то не
беше више глас, ни шапут, већ нешто налик на ропац. – Моја мати
клону крај ковчега и *обнесвестџи се*“), а и по језичким средствима, пре

свега по густини пређашњих времена – текст одише снажним немиром и високим емоцијама.

а) Карактеристично је и овде да имперфекат смирује динамику остајући ипак на нивоу упечатљивог упућивања на догађај (*шају-шаише*) или што друго („то не *беше* више глас...“).

б) Имперфективни аорист „*љубисмо* (јој руку)“, овако употребљен без упута на ограничење радње, сасвим личи на имперфекат.

5.2. Сличне су и остале малобројне ситуације у којима се аористу придружује имперфекат:

„Ми *йойрчасмо* њој под икону и сви *клекосмо*, а Ђокица клекао пред мајку, окренуо се лицем њој, крсти се и, сироче, чита наглас ону половину Оченаша што је већ био научио. Онда се опет крсти и љуби матер у руку, па опет гледа у њу. Из њених очију теку два млаза суза. Оне *беху* управљене на свеца и на небо. Тамо горе *беше* нешто што је она видела; тамо њен Бог кога је она гледала и који је њу гледао. И онда јој се по лицу *разли* некако блаженство и некака светлост, и мени *се учини* да је Бог *йомилова* по коси и да се светац *насмеши*, и да аждаја под његовим копљем зе’ну. После ми *заблеснуше* очи, па *йадох* ничице на крај њене хаљине и на њену леву руку, којом ме *йридржа*, и молих се по стоти пут...“ (Лазаревић 1963: 70).

„Кад се *йробудих*, сунце *беше* далеко одскочило. Осећао сам се страшно уморан и празан, али *не могах* више затворити очију.“

„Онда *йрејрних* кад се *сейних* штаје ноћас било, и механички *йрошайних*...“

Не мислећи ништа, обучем се и изиђем из собе. И нехотично пођем вратима од велике собе, али се очас тргох, јер *осейних* како ме мајка *дохваћи* за руку.

Ја се *окрејтох*, али она *не рече* ништа, само *йури* прст на уста. Онда ме *одведе* до врата од куће, па ме *йуси*. Она се *враћи* натраг у собу, а ја *стајам* на вратима. Гледам за њом, не знам шта да мислим.“

Мислимо да није потребно улазити у детаље, јер постаје јасна улога пређашњих времена у тексту како га конципира Лаза Лазаревић.

6. Није упутно мимоићи још неке детаље који ће читаоцу приповетке постати јаснији кад прегледа наше редове, а који на њега делују кад се удуби у саму приповетку подсвесно, не дајући му да се оствести пред чаролијом уметничког казивања.

6.1. Навешћемо један пример, који ће мање сведочити о употреби пређашњих времена, а више о вештини драмског вођења приче:

„А онда се поново пришуњам на прстима до велике собе, па про-
вирим кроз кључаоницу.

Гледам.

Сто наред собе. Око њега разбацане столице; две или три прету-
рене. По поду лежи тисућу карата, разгажене и неразгажене цига-
ре, једна разбијена кавена шоља, а испод једне карте вири дукат.
Застор на столу свучен с једне стране скоро до половине...

На једној столици за столом, леђима окренут вратима, седи мој
отац. Обе руке до лаката наслонио на сто, а на руке легао челом,
па се не миче“ (Лазаревић 1963: 72).

Нема у овом опису пређашњих времена, већ је најчешћи пре-
зент, али је и он скромно заступљен. Слика делује застрашујуће у
свом сабласном миру. Предмети, и амбијент у којем су размештени,
као у вешто вођеној драми, делују на неки начин театрално, као нема
сведочанства трагичних догађаја.

6.2. Као неки финале драматично компоноване сонате, потре-
сно делује крај приповетке, а у њему важну улогу у развоју теме игра
опет аорист:

„Управо њих двоје ступају преко прага, а на цркви *јрунуше* звона
на јутрење. Громко се разлеже кроз тиху ноћ, и *йошресе се* душа
хришћанска. И као талас сухо грање, тако њихов звук односи бо-
љу и печал, кида узе таштине, а скрушена душа разговара са не-
бом...“ (Лазаревић 1963: 77).

Скерлићева опаска да је штета што Лазаревић није писао
драмске текстове показује се врло погођеном.

3. Реч-две закључка

1. Није даље потребно говорити уопште о Лазаревићевом
приповедању. Зато се враћамо нашој уској теми, односно: његовој
употреби пређашњих времена. Лазаревић је, може се закључити,
умео градити имперфекат и аорист, и умео их је исправно употреби-
ти. Мале несугласности које смо код њега уочили карактеристичне су
за све писце тога времена, јер су сви они углавном рођени у области-
ма у којима се ови облици, нарочито имперфекат, не говоре у свако-
дневној комуникацији.

2. Лазаревић је уметник речи. Он не само да употребљава пређашња времена – него их узима као средство при склапању стилски усклађеног текста. Под његовим пером аорист и имперфекат имају своју основну функцију упућивања на догађаје који чине слику јаснијом а детаље упечатљивијим. Уз то, излагање добија високи тон и извесне драмске особености бржег протока догађаја.

3. Имперфекат је сличан аористу по томе што појачава интензитет излагања. Али за разлику од аориста, овај облик има могућност смиривања динамике и приказа њеног као статичке слике.

4. На крају, ако у обзир узмемо Мусићеве погледе на употребу глаголских облика, утврђујемо да је Лазаревић заправо слободан од узора. Пређашња времена код њега не одају ни слику из народне приповетке, нити ону из Светог писма, а нити лични стил Вуков и Даничићев. Лазаревић иде за логиком таласања тона и интензитета излагања, вешто комбинујући наратијске и дескрипцијске секвенце, и тиме вербатолошки више него умешно склапајући текст.

ЛИТЕРАТУРА

- ЕСН 2008: *Енциклопедија српског народа*, Београд: Завод за уџбенике.
- Јовановић-Симић-Симић 2015: Јелена Јовановић-Симић, Радоје Симић, *Вербалологија (Лингвистичке основе науке о вербализацији свешта)*, Београд: НДСЈ-Јасен.
- Мусић 1926–1927: Аугуст Мусић, Прилози науци о употреби времена у српскохрватском језику I, *Глас СКА СХХI* (други разр. 66/1926), Београд, 109–173; Прилози науци о употреби времена у српскохрватском језику II, *Глас СКА СХХIII* (други разр. 67/1927), Београд, 69–119; Прилози науци о употреби времена у српскохрватском језику III, *Глас СКА СХХVI* (други разр. 69/1927), Београд, 1–59.
- Симић 1991: Радоје Симић, *О нашем књижевном језику*, Никшић: Универзитетска ријеч.
- Симић 2017: Радоје Симић, Учење старијих филолога о употреби и значењу глаголских временских облика – и његов значај, *Српски језик XXII*, Београд, у штампи.
- Симић-Јовановић 2010: Радије Симић, Јелена Јовановић, Наратолошка структура народне приче, у: *Савремена књижевност за децу у науци и настави*, Научни скупови, књ. 10, Јагодина: Универзитет у Крагујевцу, Педагошки факултет у Јагодини, 11–23.
- Скерлић 1964: Јован Скерлић, *Писци и књије III*, Београд: Просвета.
- Станојчић 1973: Живојин Станојчић, *Синтакса језика Лазе К. Лазаревића I–II*, Београд: Институт за српскохрватски језик САНУ.

Стевановић ⁵1991: Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II. Синтакса*, Београд: Научна књига.

ИЗВОРИ

Лазаревић 1963: Лаза Лазаревић, *Приповејке*, Београд: Просвета.

Ранковић 1958: Светолик Ранковић, *Горски цар*, Београд: Нолит.

Radoje Simić

NOTES ON TENSES FORMS IN THE LANGUAGE OF LAZA K. LAZAREVIĆ

Summary

Author is analyzing Laza K. Lazarević's short stories in the past tenses aspects. On the first place, he is stating that the aorist tense, for instance, represents the basis of narrating 'style', that the imperfect tense occupies the points of a static 'image', hence it makes the basis of the descriptive discourse, while other forms have their roles in the relief-like painting of story's themes.

Key words: tense, indicative, relative, past tenses, aorist, imperfect, Laza K. Lazarević.